
Eduard ŠAJER*

MIRIS KREMATORIJUMA

Eduard-Edo Šajer je rođen 13 aprila 1922. u Avtovcu kod Gacka, od oca Adolfa i majke Hermine koja je ubijena u Jasenovcu 1942. Imao je braću i sestre: Morisa (1914) koji je bio u Jasenovcu od 16. novembra 1941. do 1945, kad je ubijen, Manciku (1909) ubijenu u Jasenovcu 1942, Reginu (1915) ubijenu u Jasenovcu 1942, Alberta (1924) ubijenog u Jasenovcu 1942. i Viljima koji je bio u nemačkom zarobljeništvu od 1941. do 1945, a umro je 1953. Strinu i njenog sina ubili su Nemci u Čačku 1941. godine.

Od oslobođenja do svog penzionisanja službovao je kao oficir u JNA. Sada živi kao penzioner u Nišu sa suprugom Milevom, rođenom Radonjić. Imaju dve kćerke: Gordanu, (45) i Herminu (37), i četiri unuke.

Rođen sam u Avtovcu kod Gacka, a od svoje prve godine živeo sam u Sarajevu sve do 1941. U Sarajevu sam završio zanatsku školu, električarski zanat. Otac mi je umro 1932. godine, a majka je ostala sa nas petoro dece. Sa grupom komunista i naprednih omladinaca, 5. avgusta 1941. uhapsilo me je ustaško redarstvo na čijem je čelu bio Jure Francetić, docnije komandant po zlu poznate „Crne legije“. Nakon sprovedene istrage bio sam u zloglasnom sarajevskom zatvoru „Bogoslovija“

---

* Svedočenje pripremljeno na osnovu intervjua koji je Jaša Almulji, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu, obavio sa Eduardom Šajerom za US Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu

sa svojim starijim bratom. U tom zatvoru sam ostao sve do bekstva Vase Miskina, Ise Jovanovića i Nisima Albaharija, a potom smo prebačeni u sudski zatvor gde su istragu nad nama vodili poznati zagrebački agent Cividini i Viktor Tomić.

Odlaskom Jure Francetića za komandanta „Crne legije“, na čelo ustaškog redarstva došao je Viktor Tolj, poznati zločinac koji je naredio: „Nikakve istrage, sve to poslati u Jasenovac.“ Tada smo povezani žicom, sprovedeni u vojnički logor i utovareni u marvene vagone.

U Jasenovac smo stigli 16. novembra 1941. Uz put, gde god bi voz stao upadale su ustaše u vagone i tražile novac, prstenje i satove. Kad smo premlaćeni stigli u Jasenovac, po izlasku iz vagona bili smo postrojeni i naterani da trčimo od stanice do ustaškog zdruga. Ko je pao, na licu mesta je bio likvidiran. U zdrugu su nas odvojili po nacionalnoj pripadnosti; odvojili su nas Jevreje Aškenaze i Sefarde, muslimane, Hrvate, Srbe, žene. Žene su kasnije odvedene u logor, a svi Srbi su pobijeni. Pred ulazom u logor bila je rampa koju je otvarao Maestro, jedan Jevrejina koga sam znao iz Sarajeva. Došli smo do kapije iznad koje je pisalo: „Radni logor broj tri – Jasenovac“ i bili postrojeni ispred zdruga. Komandant logora bio je raspop Brkljačić. Ponovo su nas razdvojili: Hrvati i muslimani su određeni za spavanje iznad ciglane, dok su Sefardi išli u 3-A, a Aškenazi u 3-B. Neki Hrvati su bili određeni da budu pisari. Svaka baraka je imala svog logornika koji nas je vodio u baraku. Idući do baraka videli smo logoraše koji nisu ličili na ljude nego na skelete umazane blatom.

Kad smo ušli u baraku, zatočenici koji su tu bili okupili su se oko nas i zatražili bilo šta za jelo, ali ni mi nismo jeli nekoliko dana. Neki su prilazili i zagledali nas da bi možda prepoznali nekog i saznali nešto o svojim bližnjima. Barake su bile od dasaka, bez patosa, zemlja je u njima bila pretvorena u blato, krovovi su prokišnjavali, a nije bilo ni pokrivača. Prvu noć smo proveli tako što smo se smrzavali, a kasnije smo išli od jednog do drugog logoraša da vidimo da li se neko smrzao ili umro, pa smo sa njega uzimali pokrivač, ali bi to i nama neko ukrao. Rad je bio težak, a grobari su celog dana odvlačili leševe. Videli smo da se u samom logoru kopaju ogromne rake u koje su sahranjivani logoraši, neki umrli od gladi i bolesti, a neke su ubile ustaše. Svaki ustaša je bio vlast, naoružan volovskim žilama, sajlama, gvozdenim šipkama i tako se kretao po logoru. Ako mu se nešto ne bi svidelo, ako je neko upro prst u nekoga, on bi ga dokrajčio. Radilo se na ograđivanju logora bodljikavom žicom i nabijanju šipova na koje su kasnije postavljane barake kao sojenice. To je bilo u Lonjskom polju koje je plavilo.

Rad je počinjao rano u zoru i trajao do kasno uveče. Hrana se sastojala od čorbuljaka od repe, bez soli i masnoće, a ponekad se dobijao neki razređen kačamak, pa su se ljudi razboljevali i masovno umirali. Tako je bilo sve dok nije počeo rad na nasipu da bi se logor obezbedio od poplave. Radili smo najobičnijim alatkama, lopatom i krampom. Iz nemogle su ubijali, pa mi preživeli logoraši računamo da je u taj nasip „ukopano“ otprilike dvadeset hiljada ljudi.

Edova majka Hermina, ubijena sa svojim ocem u Jasenovcu, i otac Adolf, umro 1932.

Grobarska grupa je obično brojala 40 ljudi i jedina je bila stalna. Inače se svakog dana izlazilo pred zapovedništvo gde su ustaše izabirale žrtve, određivale šta će se raditi, a zatim su logornici, grupnici i nadzornici vodili logoraše na rad. Stalno su stizali transporti Jevreja i Srba iz Bijeljine, Brčkog i drugih mesta. Kad bi transporti stigli, stari logoraši su bivali likvidirani, a novi su zauzimali njihova mesta. Formiran je logor 3-C (srpski) na čijem je čelu bio neki Slobodan. Organizovane su šumske grupe, građevinske i druge, a postojale su pilana, ciglana, lančara za izradu lanaca, ustaških kama i specijalnih noževa za paranje stomaka.

Stariji logoraši su ubeđivani da se prijave za Đakovo, Sunju i Sisak da bi radili u stambenim zgradama gde su bili bolji uslovi za život. Oni koji su se javili, iste noći su likvidirani. Po izvođenju iz logora trpani su

u vagone, navodno da će putovati, a put im se završavao kod Broćice i tu su ubijani. Na katolički Božić 1941. godine desio se poznati pir ustaša: odabrani zatočnici su ubijeni, a leševi su potom danima zakopavani u pripremljene jame.

Za pravoslavno Badnje večer 1942. godine, jedan voz partizana je pripucao na logor. Ustaše su sutradan u logoru, upravo ispred 3-C, maljevima poubijale više od dvesta zatočenika kao odmazdu za napad. Kasnije je ispražnjeno selo Gradina u kome su kopane masovne grobnice.

Prolazeći jednog dana ispred zapovedništva video sam grupu zatočenika i među njima ugledao svog mlađeg brata o kojem nisam ništa znao. Kada su ih rasporedili po logoru uspeo sam da se nađe među nama.

Brat Albert i sestra Regina, ubijeni 1942. u Jasenovcu, i brat Moric poginuo prilikom proboja iz ovog logora

Najgore je bilo raditi u šumskoj i grobarskoj grupi; grobari su radili izvesno vreme, a onda su ih ubijali i zatim formirali drugu grobarsku grupu. Nekako sam uspeo da pređem u lančaru pošto sam bio zanatlija i radio sam kao bravar. Sve radionice su prema broju ubijenih morale pojačati grobarsku grupu, pa sam jednog dana i ja određen za taj posao. Otišli smo u Broćicu i kopali jame, kad sam među poslednjim logorašima koje su doveli ugledao i mog mlađeg brata; ubijen je maljem pred mojim očima. Ubijene smo obično vezivali za nogu kaišem i vukli po blatu do iskopane jame. Ja sam mog brata koji je imao jedva tridesetak kilograma preneo i sahranio. Po povratku u logor otišao sam u baraku, a drugi brat me je pogledao bez reči i samo smo se nemo zagrlili. Rekao sam: „Znam.“ On je rekao isto. To mi je bio prvi gubitak.

U naselju Tri došlo je do poplave, nasip je bio probijen, reka Strug koja utiče u Savu razlila se i poplavila Lonjsko polje i logor. Jedino je deo na kome su se nalazili pilana, ciglana, lančara, zapovedništvo i komanda stražare ostao na uzvišici, dok je sve drugo bilo poplavljeno. U logoru je ostalo nešto više od hiljadu zatočenika. U to vreme je natporučnik inženjer Pićili, kasnije zapovednik logora, konstruisao primitivan krematorijum. Sa ciglarskog ringa je ubacivan otrov, paljena je vatra, pa se nad logorom širio smrad izgorelih ljudskih tela. Sarajevski kantor Vajs, zatim neki Žiga Levinger, pa profesor Štajner, otac Ilije Goranina, komesara Romanijskog odreda (kasnije Narodnog heroja), kao i još neki Jevreji iz Sarajeva koje sam prepoznao, svi su živi spaljeni.

Kad se voda povukla nastavljeno je ubijanje u Gradini. U aprilu 1942. proneo se glas da se u Ferićancima osniva ekonomija, a Gradiška je već imala ekonomiju u Bistrici i još u nekim selima. Ja u to nisam verovao, ali mi je jedan logoraš iz Ogulina rekao da mu je jedan ustaša, inače njegov zemljak, kazao da treba da se javim da radim kao kočijaš. Odgovorio sam da nikad u životu nisam prišao konju. Međutim, stanje je bilo takvo da su ljudi masovno umirali od gladi, čak je bilo i kanibalizma, pa je bilo bolje da pokušam, možda je to tačno, jer sam čuo za logor Bisticu. Jednog dana su nas pozvali, nas trideset su postrojili na ekonomiji i naredili nam da uzmemo stvari, pa sam uzeo porciju i neku krparu za pokrivanje. Grupnik ekonomije je bio Rafo Gaon, advokat iz Zagreba. Odredio je trojicu koja su otišla i donela po jedan hleb, tri smrznuta krompira i komad slanine, a potom su nas ustaše povele. U stanici Jasenovac čekao nas je vagon i krenuli smo za Ferićance. Išli smo preko Vinkovaca, a u Osijeku smo morali presedati, pa dok smo čekali voz za Našice okupila se masa Osječana. Dovikivali su nam svašta: „Čivuti, vlasi srpski, četnici“, a zatim su poletele i kamenice. Ustaše su pucale da bi rasterale masu koja je počela bacati komade cigle na nas. Tada je stigla jedna četa ustaša koja nas je sprovedla u jednu fabriku u gradu. Kasnije smo saznali da je to fabrika macesa. Tamo su nas smestili tačno na Pesah. Ustašama je spremljeno da jedu i piju, a onda su i nama odobrili da nešto prezalogajimo. Pred nas su postavili hleb i svak je trpao u džepove, ali je najveće iznenađenje sledilo kad smo dobili maces knedle i normalno jelo. Zatim smo krenuli dalje i poneli tri vreće hrane. U Ferićancima nije bilo ni stoke ni bilo čega drugog, ali su ustaše za tri dana opljačkale okolna srpska sela, doterale koње i stoku i tako smo počeli da stvaramo ekonomiju. Jedna grupa bila je određena za kravare i čobane. Krdo krava na popovskom imanju čuvali su zatočenici koji su tokom boravka uspeali da se povežu sa meštanima, a ovi su ih povezali s partizanima. Čekajući da partizani

napadnu na logor, njih sedmorica su pobjegla samoinicijativno. U Ferićancima smo uspeli da kontaktiramo sa nekim meštanima, povezali smo se i očekivali napad. Među nama je bio jedan koji nas je izdao natporučniku Sušiću, komandantu tog logora, pa smo u roku od pet sati utovareni i otpremljeni u Jasenovac u zatvorenim vagonima.

Kad smo stigli u Jasenovac iznenadili smo se videvši da je logor okružen bodljikavom žicom. Nisu nas tu uterali, nego pozadi u žicom ograđen prostor. Čudili smo se šta ćemo tu, ali nam je iskustvo govorilo da će nas noć progutati. Oko pola šest, sa velikim vučjakom je došao Bonzo, ustaša bez čina, Luburićev miljenik, poznati krvnik i koljač. On je među nama prepoznao nekog Grinberga, Zagrepčanina koji je bio u logoru u Gospiću, pa u logoru na Slanom, te u logoru u Krapju, i upitao ga: „Šta ćete vi ovdje?“ Ovaj je odgovorio: „Gospodine Bonzo, čekamo raspored rada.“ Na to je Bonzo zapovedio stražaru: „Otvori, ovo su stari logoraši“, a nama rekao da idemo u svoje grupe na rad i tako nas je spasao.

Zatočenici Jasenovca na prinudnom radu u „Korpari“

Pre odlaska u Ferićance, u logor je došla jedna međunarodna komisija sastavljena od italijanskih oficira, domobrana, Nemaca, ustaša i popova. Logor je još bio pod snegom, ali su barake bile uređene, čak je radila i bolnica. U tu bolnicu su zatočenici dolazili po danu, a noću su odvođeni i ubijani. Kada je stigla komisija, ustaše su pokupile zdrave

ljude u selu, tobožnje zatočenike, pa je komisija otišla u uverenju da se vodi briga o logorašima. Pre nego što će doći komisija bila je pojačana hrana, kuvan je pasulj sa komadima govedine jer je bilo dosta napljačkane stoke, pa su zatočenici jeli koliko god su mogli. Nakon odlaska komisije nastala je užasna situacija: proliv, dizenterija, ljudi su masovno umirali. Pre su umirali od gladi, jeli mrtve sapatnike, sada su umirali od preobilne hrane. To je pokosilo logor.

Tada se nije slutilo zlo: Mancika (sestra) sa majkom Herminom, bratom Albertom (svi ubijeni u Jasenovcu) i bratom Moricom (stradao u proboju iz logora); sa njima su teča i tetka Roteštajn, takođe ubijeni u Jasenovcu

U međuvremenu je počela izgradnja novog nasipa na koju su dolazili zatočenici smešteni u 3-C ograđen žicom, okovani u bukagije i radili do iznemoglosti. Kad je nasip završen, ostatak logoraša iz 3-C nije više dobijao hranu. Istaknute su tablice na kojima je pisalo: „Tifus, ne približavaj se.“ Poslednjih osamnaest logoraša prebačeno je u Gradinu i zatvoreno u jednu kuću koja i danas postoji u Gradini. Prilikom otvaranja zgrade nađen je samo jedan ceo leš jer su svi ostali bili oglodani. U Gradini se oralo, sejalo i kosilo, a ja sam radio i kao kočijaš. Brojni zatočenici koji su išli na rad nisu se ni vraćali, a mi kočijaši smo imali

sreću da smo morali vraćati konje u selo Mlaku na rad. Pre odlaska okivani smo u bukagije i lance zato što su tri naša zatočenika pobe- gla iz logora i tako smo u Mlaci radili okovani. U to vreme započinje kozaračka epopeja, kako smo je mi nazvali, to jest masovno dovođenje u logor starijih ljudi, žena i dece, a danima su stizale i kolone iz Srema. U međuvremenu su 1942. dovedeni Jevreji iz Slavenskog Broda, iz Osijeka, zatim žene uhapšene 1941. i 1942. u Tuzli, Doboju, Sarajevu. Neki su ostajali u logoru, a neki su odmah poubijani. Masovno su dovođeni Cigani iz Srema, a najposle su 1942. dovedene žene iz Đakova i likvidirane.

Kada smo mi došli, zapovednik je bio Brkljačić, a njega je nasle- dio pop fra Majstorović koji je počinio užasne zločine u selima oko Banje Luke. Đakovački logor je likvidirao Ljubo Miloš.

Nakon likvidacije Cigana, što nismo znali, doterani su katolici iz Perušića i nastanjeni u Gradini kao slobodnjaci sa ustaškim kapama. Pomagali su u kopanju grobnica, sortiranju, pa čak i u ubijanju. Kasni- je je u logoru formirana takozvana zvonara u koju su trpani zatočenici. To je bila zgrada u kojoj se nalazila paketarnica, a tu je bio i zatvor. Zvonara je dobila naziv po tome što se u nastavku te zgrade nalazila šupa u kojoj je bio smešten ogroman broj zvona sa porušenih pravos- lavnih crkava.

Poznati sarajevski slikar Danijel Ozmo koji je tokom rada na nasi- pu i u logoru pravio skice logoraša uspeo je da preko Safeta Filipovića (nakon oslobođenja ministar unutrašnjih poslova BiH) iznese te skice, a one su posle obnarodovane u NOB kao „Rad na nasipu“. Ozmo je uhapšen, odveden u zvonaru, izvesno vreme ispitivan, mučen, polumr- tav vezan za ta zvona i tako je i umro.

Zatim je 1942. opet došla jedna komisija i sve se ponovilo tako da je zaključeno da je to radni logor, čak su i neki zatočenici išli na Zagre- bački velesajam da prikažu stolarske, bravarske i ciglarske proizvode urađene u ustaškom radnom logoru Jasenovac. Među logorašima bilo je i onih sa tablicom „desetar“ koji su kroz logor išli sa letvom, navod- no za održavanje reda, a među njima je bilo dosta kriminalaca. To su sve bili ustaški poverenici među kojima je bilo i kažnjenih ustaša. Na- stalo je vreme kad je bilo dovoljno da se samo upre prst u nekoga i oni su ga ubijali.

Stiže 1943. godina kao lakša. Grade se dve zgrade: jedna izvan lo- gora, ali na teritoriji logorskog kompleksa, u koju su smeštene šnajderska i šusterska radionica; u drugoj, preko puta, bio je ženski logor. Uprav- nica ženskog logora bila je Nada Luburić-Šakić, sestra Maksa Lubu- rića, a žena Dinka Šakića, logornika u Jasenovcu. Bila je poznata kao

pravi zločinac; ona je na poseban način mučila zatočnice koje su živjele pod mnogo težim uslovima od nas muškaraca. U taj logor sam kasnije ulazio kao električar. Izgladnele žene su boravile u neprovetrenim prostorijama koje su zaudarale. Nada Šakić je birala pojedine zatočnice za pirove i ustaška izivljavanja.

Danijel Ozmo: „Jasenovac“, akvarel

Ubijanja su do 1942. vršena i u Gradini i na Graniku, na Savi, u logoru, u kojem su klali, udarali maljevima i čerečili sekirama. Gomile leševa plutale su Savom, a gde bi se zakačili za nešto bacali su bombe koje su pomerale leševe, pa su plovili do Beograda i dalje.

Godine 1943. pobjegla su trojica logoraša: Zlatko Vajler (kasnije pukovnik), zatim poznati zagrebački sportist Levi i jedan Srbin, ne sećam se njegovog imena. To je za logoraše bilo veliko ohrabrenje, ali smo brzo iskusili odmazdu – svi smo bili okovani u lance. Ja sam i dalje bio kočijaš u Mlaci i obrađivao zemlju; svi smo bili u ranama jer su nas bukagije žuljale.

Nakon Vajlerovog bekstva, svi Hrvati i muslimani su odvedeni u Gradišku, a preostali Jevreji i Srbi iz Gradiške su prebačeni u Jasenovac. U Gradiški su se nalazile šnajderska i šusterska radionica i tamo su

bili mnogo bolji uslovi za život nego u Jasenovcu. Nastalo je jedno mirnije vreme jer su transporti odlazili u Gradinu. Šakić je postao logornik. Prvi put su organizovani i verski obredi u logoru. Za katolike je bila određena stolarska radionica, a Majstorović i Brkljačić su povremeno držali mise. Jedna zgrada u selu bila je prepravljena u džamiju za muslimane koji su imali nekog svog ustaškog natporučnika sa fesom sa ustaškim znakom, te im je on držao bogoslužjenje. Misa je održavana uz muziku jer je među logorašima bilo dosta muzičara. Poznati su bili braća Samlajići iz Zemuna, violinist Jahijel Finci iz Sarajeva, harmonikaš Volner, a ponekad su i logoraši priređivali koncerte. Sve je to bila farsa da bi se smirilo napeto stanje u logoru zbog iščekivanja kada će ko biti ubijen. Jednog dana su doneli mrtvog harmonikaša Volnera koji je bio izboden, bolje reći iskasapljen.

Takozvani „nastupi“ su bili najteža kazna za logoraše jer je pred zapovedništvom određivano koliko će ih biti pobijeno za odmazdu zbog nekog slučaja. Kako se kasnije saznalo, Volner je odveden na neku svadbu u Dubočicu, pa su ga posle svirke izbole pijane ustaše, navodno zato što je pokušao da beži.

Za odmazdu zbog ranije pomenutog Vajlerovog bekstva bili su okovani i drugi logoraši koji su izlazili na radove. Iz Gradiške su iz šnajderske i šusterske radionice prebačeni Jevreji i Srbi u logor Jasenovac koji je postao likvidacioni logor, mada je to i prethodno bio jer se u Gradiški nije toliko ubijalo. Dakle radio sam kao kočijaš u Mlaci i bio okovan. Jednom kad su konji mirovali da bi se odmorili, ustaše su odredile deseticu kočijaša da ih odvedu na Savu da se napoje. Začuli smo pucnjavu, a ustaše su ubrzo doterale konje vičući: „Majku im četničku srpsku, zar nama da pokušaju da bježe!“ U stvari, oni su se dogovorili da isprobaju oružje i pobili kočijaše, a zatim su naredili nama četvorici da na obali Save iskopamo jame i da tu deseticu pokopamo. Ustaše su imale neki svoj proračun koliko mesečno treba da ubiju zatočenika.

Radi prašenja kukuruza, žene i devojke su vodile konje i tukle ih, konji su se trzali, a nama su se okovi usecali u noge i pravili žive rane, što je užasno bolelo. To je trajalo 3–4 meseca, a onda smo se vratili u Jasenovac. U međuvremenu se dogodilo to sa Volnerom zbog njegovog tobožnjeg bekstva, pa su za odmazdu izdvojili šezdeset zatočenika, među kojima dva brata Samlajića i još neke muzičare. Izabrani su ljudi koji su bili intelektualci, valjda su najviše smetali, čime su prestali dani popuštanja jer su opet započeli nastupi i ubijanja.

Tokom 1943. godine, šumska grupa je često odlazila na rad van logora, a logoraši se mnogo puta nisu vraćali. Jedna grupa u kojoj je bilo starijih ljudi uspjela je da ubije nekoliko ustaša. Među njima je bio i jedan iz Zavidovića, Musafija, koji mi je kasnije ispričao kako su ubili četvoricu ustaša: s volovima su prevozili oborena stabla, a pret hodno su se dogovorili kako da iznenade ustaše i pobiju ih. Ta sedmorica logoraša su pobjegla, a među njima i taj Musafija koji je imao sina Hajndriha Musafiju, evidentičara na ciglani u vezi sa isporukama cigle i crepa.

Drugi događaj je bio odlazak zatvorenika u šumu da obaraju stabla za električne stubove, a među njima su bila šestorica električara i izvesni Moric Romano (kasnije umro u Izraelu). U blizini je neki seljak čuvao krave i jedna krava je zašla među zatvorenike, pa je seljak zapitao ustaše može li doći da je istera. Pošto su mu ustaše dozvolile, on je uzgred upitao zatočenike da li će i sutra raditi na istom mestu, što je jedan logoraš potvrdio. Sutradan kad su ih dovezli kamionom opkolili su ih partizani i nastalo je puškaranje. Poginulo je nekoliko ustaša, neki su zarobljeni, a četrnaesticu logoraša oslobodili su partizani. Koliko sam posle uspeo da saznam, to je bila neka slavonska jedinica, njen komandant je bio Geca Bogdanović, a komandant brigade bio je Radojica Nenezić (kasnije general-pukovnik). Za ustaše je to bio strašan udarac, pa su čak neke satnije otišle da izvide šta se dešava; poginuo je satnik Knežević, a dovukli su i dosta ranjenih u ustašku bolnicu u selu.

Posle četiri-pet dana pozvao me je grupnik ekonomije Rafo Gaon i kad sam došao u kancelariju rekao mi je: „Evo, došao je gospodin Markić, ti ideš sa njim. Uzmi stvari.“ Rekoh da nemam nikakvih stvari. Znao sam da je taj Markić bio vrhunski koljač, pa čim je došao po mene znači da sam gotov. Izderao se: „Idi odmah, uzmi...“ Imao sam porciju, jednu krparu kojom sam se pokrивao i sa onim što je bilo na meni, to je bilo sve što sam posedovao. Kao kočijaš sam spavao u štali jer je tamo bilo sigurnije nego u baraci odakle su masovno izvodili i ubijali. Zatočenici koji su se zatekli ispred štala pognuli su glave uvereni da idem na likvidaciju. Poveo me je prema stražari i kad smo prišli blizu naredio je: „Desno!“ Znači ne vodi me na likvidaciju i krenuo sam prema prolazu, a onda sam čuo: „Ne tamo, u tunel.“ Pomislio sam da su opet aktivirali krematorijum u ciglani. Doveo me je u električarsku radionicu u kojoj je grupnik bio Singer, émigrant iz Nemačke, inače veliki stručnjak, i rekao mu: „Singeru, evo ti električara.“ Razume se da sam se radovao što sam došao u električarsku radionicu, jer to je ipak neka sigurnost, ali me je zapanjilo to što je znao da sam električar. Tu je

radio i neki vinkler iz Zenice, Remzija Rebac, koji mi je rekao: „Uspjeli smo da te dovedemo.“

Rad u logoru te ekonomske zajednice bio je pomoć u hrani i lekovima za zarobljene partizane strpane u „bajer“. Mnogi ne znaju šta je „bajer“: to su ogromne rupe pune vode u kojima je kopana zemlja za proizvodnju cigala. Ljudi su radili okovani i izgledali su očajno, a mi smo organizovali pojačanje ishrane da bi se oni nekako održali. To su bili većinom partizani zarobljeni prilikom borbi na Sutjesci, oboleli od tifusa, dovedeni u logor, okovani i bačeni u „bajer“ da poumiru.

Kao električar ulazio sam u ustašku bolnicu u kojoj su lekari bili uglavnom Jevreji. Oni su sakupljali hranu i lekove, a mi smo to uspevali da unesemo u logor. U tome nam je pomoglo to što je logor imao lokomotivu budući da su transportovane cigle i daske iz pilane. Jedna šumska lokomotiva vukla je vagone do normalnog koloseka. Kada smo dolazili sa rada, uvek nas je sačekivao jedan Jevrejin, mašinovođa na šumskoj železnici u Zavidovićima. On je preuzimao ono što smo donosili, tobože zato što je bilo teško, a mi smo mnogo rizikovali.

Stalno opterećenje logoraša bila je misao da će neko pokušati da uradi nešto zabranjeno, da će pokušati da bar nekoga oslobodi. Organizacija je delovala u izuzetno teškim okolnostima. Pre nego što su električari oslobođeni, partizani su u Dubici zapalili električnu centralu, pa su iz logora poslali trojicu zatočenika da je poprave, od kojih su dvojica bili električari, a jedan je bio običan logoraš. Kad stigne transport i kad se zatočenici postroje ispred zapovedništva bilo je uobičajeno da im pridemo, pa ako nekog prepoznamo da mu pomognemo tako što će odgovoriti da je električar kada ga budu upitali šta je po zanimanju. Tako su u radionicu dolazili i oni koji nisu imali veze sa tim poslom, ali su znali da kopaju rupe za bandere.

Čučo Papo rodom iz Visokog, inače odličan majstor, otišao je da popravlja centralu. Kad je radio u Sarajevu bio mi je poslovođa kod mog majstora Davida Fincija, inače streljanog 3. avgusta 1941. godine među prvim Jevrejima taocima u Sarajevu zato što su seljaci u Ilijašu minirali prugu. Taj Čučo Papo je otišao sa onom dvojicom, popravio centralu i sva trojica su pobjegli.

Logornik 1944. godine bio je Dinko Šakić, pa su ponovo nastali dani ubijanja. Ustaše su prisiljavale zatočenike da im nabave zlato, a ovi su to činili verujući da će tako spasiti život. Ustaše su organizovale i grupu ljudi koji su pronalazili zlato među zatočenicima.

U barakama 3-C nalazili su se Srbi, a među njima je bio izvesni Kajmaković, zemljoradnik iz Janje, koji je na ekonomiji pravio puter.

Od tog putera je dosta otišlo u ženski logor preko veze, sve dok ustaše to nisu otkrile. Kajmaković je bio osuđen na pedeset udaraca batinom, a za izvršenje je bio određen kovač, ali je on odbio i rekao: „Ne mogu. Vi me ubijte, ja neću!“ Onda je jedan ustaša tukao volovskom žilom Kajmakovića, koji je živio još tri dana, a potom su ga ubili. Nakon dva dana ubili su i kovača koji nije hteo da izvrši njihovo naređenje.

Te 1944. godine izvršena je provala u logoru, u električarskoj radionici. Imali smo šegrte, sinove ustaša koji su navodno učili zanat, a nisu ništa radili nego se kartali i tukli zatočenike. To su bili dečaci koji su imali oko petnaestak godina. Povremeno su imali obuku, pa su čak učestvovali i u ubistvima. Iz Slavenskog Broda je bio neki Jukić, takođe star petnaestak godina, koji je ubijao i klao zajedno sa ustašama. U radionici je bilo raznih rezervnih delova, pravljene su puške i akumulatori, a između ostalog bio je i jedan šalter za visoki napon. Dečacima je inače bilo dosadno, pa su ga iz znatiželje otvorili i našli plan minskog polja. Zadatak Remzije Repca je bio da prema Graplju, u skrivenom bloku, skicira minska polja i da ih označi ako slučajno dođe do partizanskog napada, a sa te strane je bilo najlakše napasti Jasenovac. Sava je bila s jedne strane, sa druge strane se nalazila železnička pruga uzdignuta dva do tri metra, a sa treće su bili bunker i prema šumi, prema Košutarici. Ovi dečaci, koji su ipak imali nešto obrazovanja, uzeli su taj nacrt i odneli u zapovedništvo. Šta se dalje dogodilo?

Na ekonomiji je radio veterinar Jevrejin Lev Matej. Pošto su se u Dubici nalazile bitnice, kako se zvala hrvatska artiljerija, on je odlazio tamo sa jednim vodnikom da leči konje i tako je održavao vezu sa komitetom u Dubici. Čim su to ustaše otkrile, telefonom su naredile da u Dubici uhapsu Mateja, a njegov pratilac ustaški vodnik je izvršio samoubistvo. Među uhapšenima su bili od Jevreja Hajnrih Musafija i Druker, a ostali su bili Srbi i Hrvati, ukupno njih dvadeset i jedan. I dan-danas mislim da Matej nije odao, nego da su to uradili oni dečaci. Kod nas su pokupili letkome i let-lampe; prljili su ljude da bi priznali. Emerik Blum je saznao šta se sprema i uspeo je da pobegne iz Gradiške jer je morao ili pobeći ili će stradati. Podignuta su vešala iza takozvane zvonare i javno je obešen dvadeset i jedan zatvorenik. Među njima je bio i Mile Bošković (docnije proglašen za Narodnog heroja) koji je zamolio Šakića da ga ne vešaju pošto je Crnogorac, nego da ga streljaju, što je izvršio lično Šakić koji mu je naredio da legne i ispalio dva metka u njega. Kad je doveden Remzija Rebac prišao mu je natporučnik Frković, krvolok Ličanin, i rekao: „Remzija, sada hajde nešto priznaj.“ Remzija ga je pljunuo i to mu je bilo priznanje, na šta je Frković skočio na njega, povukao ga i tako ga obesio.

Posle nekoliko dana izmišljeno je da tobože postoji četnička organizacija u kojoj su navodno bili i šef kuhinje, Srbin iz okoline Rogatice, i još neki koje sam poznavao, pa su ih obesili. Onog iz kuhinje su pitali: „Šta kažeš, vojvodo?“ Odgovorio je: „Majku ću vam majčinu kada dodete gore!“ Posle su da bi zaplašili logoraše likvidirali nekolicinu električara i telefonista, navodno zato što su slušali vesti.

Šajer posle uspelog bekstva iz logora 22. IV 1945. u kojem je bio od 1941. do tog dana

Kada se čulo za oslobođenje Beograda učestala su ubijanja Jevreja i Srba na koje su vezivali tablice sa „pozdravom oslobođenom Beogradu“.

Početakom 1945, u lančari se pojačava rad: dovoze se železničke šine koje više od dvesta ljudi prenosi u Gradinu, odnose se ogromne bačve nafte, iskopavaju grobovi i pale kosti da se zatre svaki trag, svuda bukne ogromne vatre, smrdi ceo kraj, likvidira se logor. Avioni u naletu pogađaju logor 13. aprila, ruše pogone, električnu centralu, zapovedništvo, bajer, ciglanu, lančaru. Mesto izlaska prema Novskoj kroz koje bi zatočenici navodno mogli pokušati da pobegnu, ustaše su posle odlaska aviona odmah popunile stražom. Postrojavaju nas 21. aprila pred zapovedništvom, u stvari pred stražarom

pošto je zapovedništvo srušeno, i naređuju da uzmemo stvari. Među zatočenicima nastaje panika, a potom se vrše brojna vešanja. U logoru su se nalazile police koje su služile za sušenje crepova, a sada su bile popunjene obešenima. Dva brata Bek iz Ludbrega, jedan je imao sedamnaest, a drugi četrnaest godina, obesili su zagrljene.

Jedan moj drug mehaničar iz Knina, uhapšen u Zemunu, imao je na stomaku nešto ispupčeno. Upitao sam: „Šta je to?“ Odgovorio je: „Spremio sam žicu i za tebe da se obesiš.“ Rekao sam da se ja neću obesiti, pa dok sam se okrenuo tamo-ovamo, njega više nije bilo. Obesio se iza radionice.

Poterali su nas u zgradu šusteraja i šnajderaja, a prema nama je išlo više stotina zatočenica iz ženskog logora. Kada su došle do nas počele su pevati „Do svidanja, družo“, digle su šake i pozdravile nas. Ustaše više nisu znale šta da rade od besa, samo su tukle; žene su odvedene i

pobijene. Mi smo uterani u zgradu, gotovo oguglali na sve što se događalo. Posle izvesnog vremena prišao mi je jedan drug i rekao da me zove Ante Bakotić, grupnik hemijske grupe. U logor su za vreme Pićilija doneseni veliki Papenovi kazani. Vršene su probe da se pravi sapun od ljudi, ali pošto smo bili samo kost i koža, operacija nije uspela – ostala je samo voda. Bakotić nam je mnogo pomogao jer je u hemijskoj grupi dobijao industrijski loj, pa je to filtrirao i time našim drugovima koji su bili okovani u bajeru poboljšavao ishranu. Posle likvidacije drugova iz organizacije, on je preuzeo da je vodi. Rekao mi je: „Doneli smo odluku da na dati znak provalimo i pobijemo ustaše! Idemo na kapiju broj pet, pa neka nas barem sto ostane živih!“ Malo kasnije su dolazila po dvojica ustaša i izvodila grupnike, valjda računajući da će nas to obeshrabriti da bilo šta pokušamo. Posle izvesnog vremena nastala je kanonada iz minobacača, logor je planuo, gorelo je desetak baraka, bolnica, kuhinja. Negde oko devet sati krenuli smo na dogovoreni uzvik „Idemo, drugovi!“ U međuvremenu smo se naoružali: neko je uzeo šusterski čekić, neko testeru, neko drugi alat, a pre toga smo likvidirali petoricu kriminalaca da nas ne bi odali. Rvajući se sa ustašama oteli smo nešto oružja i navalili na kapiju koja je imala četiri stuba i izgledala kao izvrnut sto, pa na njemu jedan sanduk kao bunker. Na samoj kapiji su se nalazila dva teška mitraljeza koja su neprekidno pucala, pa su jedni padali, a drugi nasrtali. Imao sam nesreću da naletim na starijeg brata, teško ranjenog, koji je povikao: „Beži, od mene nema ništa!“ U trenutku kada su tela prekrila mitraljeze i kad je naš drug Gile Ristić oteo jedan mitraljez, a ustaše bežale u bunker, nas možda stopedeseterica smo uspeli da izletimo iz logora. Kad su se ustaše povratile počele su tući bombama i više nije bilo izlaza.

Dobio sam zadatak od Bakotića da prekinem telefonske linije ukoliko uspem da izađem kako ustaše ne bi mogle javiti posadama oko logora i u bunkerima. Zastao sam pred prvom banderom i upitao se šta da radim: svi beže, a ja da se popnem dok iz Gradine pucaju ustaše iz svih oružja? Onda sam se kao član organizacije upitao šta će biti ako ostanem živ, pa me neko prozove i kaže da sam kukavica, da nisam izvršio zadatak. Popeo sam se na stub, prekinuo žicu sa šusterskim kještima i nastavio da bežim. Više nisam vodio računa o tome hoće li me pogoditi ili neće, izvršio sam svoj zadatak!

Iza logorskog zida je bio nasip, a na nasipu bunker. Preko pojasa bunkera, na ivici šume prema logoru, nalazilo se selo Košutarice. U daljini sam video kako drugovi prolaze. Mnogi su skočili u Savu koja je

bila nabujala od kiše i hladna, pa su se davili. Znam samo za jednog koji mi je rekao da je preplivao Savu, a zvao se Čedo Huber. Sakupili smo se nas petorica: Fridman iz Zagreba, neki Jovica, Slavko, Arso i ja. Lutali smo tri dana gladni i ozebli, ali nisam osećao ni umor, ni bol, niti da gazim po trnju. Najzad smo stigli do Jablanca nakon što smo sedam puta preplivali Strug koji krivuda kroz šumu. Kod Jablanca smo začuli paljbu iz mitraljeza, pa smo krenuli prema drugom kraju i stigli do jednog velikog pašnjaka. Tu se nalazila neka kuća u koju smo se sklonili da provedemo noć. Bilo je hladno, a mi nismo imali čime da zapalimo vatru, pa smo ujutro izašli ukočeni. Ugledali smo seljaka koji je došao da ore, torbu sa hranom je obesio o drvo, ali ako je ukrademo, on će dići dreku, a ustaše su u blizini... Tada nam je on prišao i upitao da li smo iz logora. Odgovorili smo: „Mi smo Crnogorci, čoče, iz bolnice bježimo“, na šta je on rekao da je Gradiška tu odmah u blizini i otišao, a mi smo požurili do pruge da bismo se dohvatili Papuka. Međutim, na pruzi su bili Nemci, ustaše, domobrani, četnici... Vratili smo se i opet naleteli na onog čoveka, rekli mu da smo logoraši i opkolili ga držeći u rukama grane za svaki slučaj. Upitali smo ga zašto nas je pitao da li smo iz logora, a on je odgovorio: „Poslat sam iz komande Srpcā, nas smo petorica terenaca, pa treba da vas sklonimo ako ste iz žice.“ Zatim nam je pokazao nekakvu legitimaciju, a mi smo se oslobodili straha čim smo videli petokraku na njoj. Potom nas je doveo pred neku zemunicu, otvorio vrata i rekao: „Ovde ćete se skloniti. Naši kuriri su od 1941. koristili ovo mesto za odmor, da dočekaju noć. Nije nikada otkriveno, a ako nešto čujete, samo ostanite mirni; ja ću nastojati da vam obezbedim hranu, ali tek ujutro.“

Kada je otišao, mi smo tri dana jeli lišće po onoj šumi, a izašli smo iz logora polumrtvi od gladi. Odmah smo odredili ko će biti u grmlju da dojavī ukoliko oseti da neko dolazi, pa da bežimo. Tokom noći čuli smo da neko ide, najpre tup udarac, pa normalan korak. Bio je to neki starac koji je pao, pa smo ga podigli i videli da je bez noge i da ima štaku. Upitao je ko smo, na šta smo odgovorili: „Sigurno ti nismo neprijatelji čim si došao do skloništa.“ Onda nam je on rekao: „Imam dva sina u partizanima, ustaše se spremaju da beže, pobiće sve u selu, ovde se sklanjam već dan-dva. Ja sam partizanski odbornik.“ Sutradan ujutro došle su dve žene i donele nešto hrane. Posle pola sata, onaj starac ide preko polja i viče: „Drugovi, sloboda... sloboda!“ Gledam neku vojsku, ali mi to ne liči na vojsku; obučeni su u pirotske opanke, zakrpljeni kao što smo i mi. To je bila 21. srpska divizija koja je formirana u topličkom kraju. Stupili smo u Petu srpsku brigadu. Kad smo došli i kad su nas videli onako polumrtve doneli su nam hleb i slaninu, ali je ubrzo stigao

neki oficir s pištoljem i povikao: „Bacajte to!“ U njemu sam tada video Hitlera. On nam je objašnjavao: „Drugovi, to ne smete sada jer stomak, creva, proliv... Mi ćemo kuvati čaj za vas.“ Najveći broj nas koji smo pobjegli iz logora stupio je u 21. srpsku diviziju. Lepo su nas dočekali, neke su otpremili u bolnice, neke starije kućama. Ja to nisam hteo da prihvatim, nego sam mada onako slab želeo da idem u borbu. Kad smo stigli do Celja prepoznao sam priličan broj ustaša iz logora Jasenovac, a spasao sam dosta domobrana zato što su im ustaše silom nabile ustaške kape.

U ratu sam izgubio majku, dve sestre, dva brata (u Jasenovcu), o daljim rođacima da i ne govorim. Iz Celja sam došao u Niš, tu sam bio na dužnosti, oženio se, imam dve kćerke i četiri unuke. To mi je sav kapital jer sam 1941. sve izgubio. Imao sam kuću u Neumu, ali je tamo došla Tuđmanova vlast, pa sam i to izgubio i opet sam na istom. Sada kao penzioner živim od penzije.